

Print: 2251-6123

Online: 2717-2686

Journal of Religious Thought

Original Research

shiraz university

The Expantion of Ibn al-Muqaffa's Practical Wisdom in the Stories of Kalilah and Dimnah

Mehdi Khayatzaheh

Assistant professor, Department of Practical Wisdom, Iranian Institute of Phlosophy (IRIP), Tehran, Iran.
khayatzaheh@irip.ac.ir

Abstract

Abdullah ibn al-Muqaffa is one of the first Muslim thinkers to have worked in the compilation and translation of works related to practical wisdom. Practical wisdom in Ibn al-Muqaffa's intellectual system means the phronesis or products of practical reason in the field of applying the general rules of voluntary action to its particular instances. The main lines of Ibn al-Muqaffa's thought in this area are: attention to the educational aspect of wisdom, emphasis on the position of reason, attention to religion and its unique role in individual and social happiness, special attention to civil politics, individual and social ethics. These general lines of thought can be seen prominently in Ibn al-Muqaffa's translation of Kalila and Dimna. In the following work, the essence of practical wisdom from Ibn al-Muqaffa's point of view is explained in a descriptive manner, and then the general lines of Ibn al-Muqaffa's thought in the field of practical wisdom are categorized, and finally, these general lines are applied to the main stories of Kalila and Dimna.

Keywords: Ibn al-Muqaff, Practical Wisdom, Phronesis, Kalilah and Dimnah.

Received: 2026/04/04; **Revision:** 2026/04/28; **Accepted:** 2026/05/03; **Published online:** 2026/05/13

■ Khayatzaheh, M. (2026). The Expantion of Ibn al-Muqaffa's Practical Wisdom in the Stories of Kalilah and Dimnah. *Journal of Religious Thought*, 26(1), 49-63.

 <https://doi.org/10.22099/jrt.2026.55889.3388>

■ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction & Problem Statement

“Practical wisdom” in its terminological sense is sometimes used to mean the products of theoretical reason in the realm of general rules governing voluntary human action, and sometimes to mean “phronesis” or the products of practical reason in the realm of applying general rules of voluntary action to their specific instances. Practical wisdom in the first sense is a universal, demonstrative science; but in the second sense, it pertains to the function of practical reason—that is, the transformation of a universal rational rule based on existing conditions into a specific, externally realizable science. Therefore, practical wisdom in this sense encompasses both universal and particular matters and, in addition to demonstration, is also based on experience.

It must be noted that “phronesis” does not pertain to every action; rather, its object is voluntary action which counts as a virtue of practical reason. Therefore, it does not include voluntary acts that are not virtuous or are performed under compulsion or legal coercion. Considering the above, the important elements in “phronesis” are: the human rational faculty which, by applying universal rules and adapting them to specific instances, guides human conduct toward virtues and perfections. Thus, the requirements and consequences of cleverness or “phronesis” are: universal and particular knowledge, deliberation and reflection on the end (moral virtue), rational assessment and choice, and finally, virtuous voluntary action. Paying attention to this point shows that the knowledge of politics and ethics is different from the practice of ethics and politics. The first two domains pertain to wisdom (Sophia), and the latter domains pertain to cleverness (Phronesis).

Today, practical wisdom, whether as a theoretical science or as the practice of statesmanship, receives little attention from experts in Iran, and among those who pay attention to this field, the name of Al-Farabi is heard more than others. However, before Al-Farabi, other thinkers played a role in preserving, transmitting, and developing this noble heritage. Among these scholars is Ibn al-Muqaffa'. If we consider Ibn al-Muqaffa' the first thinker in this domain from whom outstanding works on ethics and politics remain, we would not be exaggerating.

Methodology

In the present study, using a descriptive-analytical method with an interdisciplinary approach that combines literature, philosophy, and politics, first the nature of practical wisdom according to Ibn al-Muqaffa' is explained. Subsequently, by referring to his works in this domain, the general outlines of his philosophical thought are drawn, and finally, the reflection of these outlines in “Kalila wa Dimna” is examined.

Discussion

Referring to Ibn al-Muqaffa's works shows that he had in mind the second meaning of practical wisdom, namely “phronesis”. The majority of Ibn al-Muqaffa's works pertain to the domain of practical wisdom. Some of these works are translations of ancient texts, some are compilations of instructive and wise points, and others are his own compositions. The most important works of Ibn al-Muqaffa in the domain of practical wisdom are: “Kalila wa Dimna”, “al-Adab al-Kabir”, “al-Adab al-Saghir”, “Risalat al-Sahaba”, “al-Durra al-Yatima wa al-Jawhara al-Thamina fi al-Adab”, “al-Yatima fi al-Rasa'il”, and “Kitab al-Adab”. It is essential to note that the apparatus of the Islamic Caliphate in its early formative centuries lacked the necessary tools for bureaucracy and statecraft; therefore, Eastern and Western works in needed fields were translated into Arabic. Due to his familiarity with the cultures and languages of these nations, Ibn al-Muqaffa' was one of the prominent figures in this arena. He is primarily known as the translator of important works from Indian, Middle Persian (Pahlavi), and Greek languages into Arabic. His translation of “Kalila wa Dimna” from Pahlavi into Arabic is his most significant work in this regard.

By examining Ibn al-Muqaffa's original works, namely al-Adab al-Kabir, al-Adab al-Saghir, Risalat al-Sahaba, al-Durra al-Yatima, and Kitab al-Adab, the general outlines of his political thought were categorized into five axes:

1. Attention to the works of predecessors and the educational aspect of wisdom;
2. Emphasis on the status of reason (theoretical and practical);

3. Attention to religion and its role in individual and social happiness;
4. Attention to individual and social ethics (including general etiquette, companionship with friends, and confrontation with enemies);
5. Special attention to civil politics (including advice to rulers, court etiquette, agency, and management of community affairs).

The aforementioned general outlines are clearly applicable to the 13 main chapters of *Kalila wa Dimna*:

1. The Lion and the Ox: Condemnation of worldly greed, misplaced trust, characteristics of the wise (preferring eternal pleasure over transient worldly pleasure), and mutual rights of king and subjects, including the six afflictions of sovereignty.
2. The Ringed Dove: Emphasis on cooperation, solidarity, loyalty to friends in hardship, and wise and benevolent leadership.
3. The Owl and the Crow: Benefits of consulting the wise, the danger of being deceived by an enemy's hypocrisy, and the necessity of caution and mistrust toward the enemy.
4. The Monkey and the Turtle: Warning against foolishness and neglect that cause the loss of achievements, and good conduct with friends.
5. The Ascetic and the Weasel: Condemnation of haste in decision-making and its unfortunate consequences.
6. The Cat and the Rat: Temporary alliance with an enemy to escape greater dangers, lack of trust in an enemy's promises, and recognition of different types of friends.
7. The King and the Bird: Dangers of proximity to kings/rulers and the necessity of vigilance against an enemy's deceit.
8. The Lion and the Jackal: Court intrigues, the qualities of a just king, patience in anger, and the danger of slander.
9. The Archer and the Lioness: The ultimate fate of wrongdoing, awakening from negligence, self-reproach, and not grieving over the loss of worldly things.
10. The Ascetic and the Guest: Acting according to one's talents, the value of companionship with the wise, and criteria for choosing friends.
11. The King and the Brahmans: The superiority of forbearance and patience over other kingly virtues.
12. The Traveler and the Goldsmith: Good is never wasted, and evil does not remain unpunished.

Conclusion

A review of the chapters of *Kalila wa Dimna* clearly shows that this book is not merely an allegorical literary work, but rather an educational-philosophical text designed to indirectly convey complex philosophical, ethical, and political concepts. Each of the thirteen chapters of this book reflects one or more of the five principles mentioned above.

امتداد حکمت عملی ابن مقفع در داستان‌های کلیله و دمنه

مهدی خیاطزاده

استادیار گروه حکمت عملی، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران.

khayatzadeh@irip.ac.ir

چکیده

عبدالله بن مقفع از نخستین متفکران مسلمان صاحب اثر در حوزه تالیف و ترجمه آثار مرتبط با حکمت عملی است. حکمت عملی در منظومه فکری ابن مقفع به معنای فرونسیس یا فرآورده‌های عقل عملی در حوزه تطبیق قواعد کلی عمل ارادی، بر مصادیق جزئی آن است. خطوط اصلی تفکر حکمی ابن مقفع در این عرصه، عبارت‌اند از: توجه به جنبه آموزشی حکمت، تأکید بر جایگاه عقل، توجه به دین و نقش بی‌بدیل آن در سعادت فردی و اجتماعی، توجه ویژه به سیاست مدنی، اخلاق فردی و اجتماعی. این خطوط فکری کلی در ترجمه کلیله و دمنه توسط ابن مقفع به صورت برجسته‌ای قابل مشاهده است. در این مقاله با شیوه توصیفی-تحلیلی و با رویکردی میان‌رشته‌ای که ادبیات، فلسفه و سیاست را در هم می‌آمیزد، چستی حکمت عملی از نظر ابن مقفع تبیین شده است. در ادامه، خطوط کلی تفکر ابن مقفع در حوزه حکمت عملی دسته‌بندی و در نهایت، این خطوط کلی بر داستان‌های اصلی کلیله و دمنه تطبیق داده شده است.

واژگان کلیدی: عبدالله بن مقفع، حکمت عملی، فرونسیس، کلیله و دمنه.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۲/۲۳

□ خیاطزاده، مهدی (۱۴۰۵). امتداد حکمت عملی ابن مقفع در داستان‌های کلیله و دمنه. *اندیشه دینی*، ۲۶(۱)، ۴۹-۶۳.

 <https://doi.org/10.22099/irt.2026.55889.3388>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه

حکمت عملی به‌مثابه دانشی نظری و یا مهارت در سیاست‌ورزی در ایران امروزه کمتر مورد توجه صاحب‌نظران است و در میان کسانی که توجه به این عرصه دارند نیز نام فارابی بیش از دیگران شنیده می‌شود؛ حال آنکه پیش از فارابی، اندیشمندان دیگری نظیر ابن مقفع در حفظ، انتقال و توسعه این میراث فاخر نقش آفرینی داشته‌اند. اگر ابن مقفع را اولین اندیشمند این حوزه بدانیم که آثار فاخری در اخلاق و سیاست از او برجای مانده، سخنی به‌گراف نگفته‌ایم. در میان آثار تالیفی و ترجمه‌ای ابن مقفع نیز کلیله و دمنه اثری برجسته و تاثیرگذار در تاریخ ادبیات و سیاست ایران به‌شمار می‌رود.

ابو محمد عبدالله بن مقفع، با نام پیشین روزبه پور دادویه، حدود سال ۱۰۶ هجری قمری در فیروزآباد فارس زاده شد. وی در آغاز به کیش زرتشتی بود و پس از مدتی به اسلام گروید.^۱ ایشان علاوه بر تسلط به زبان فارسی، عربی و یونانی و آشنایی با فرهنگ و آداب و رسوم و تاریخ این ملل، وسعت علمی زیادی داشت و به‌دلیل تربیت یافتن در خاندان آل ال‌اهتم که در میان عرب مشتهر به فصاحت بودند، به‌خوبی زبان عربی و اسلوب‌های نوشتاری آن را فرا گرفت. وی همچنین متأثر از فلسفه، منطق و سایر علوم عقلی یونانی بود؛ علاوه بر اینکه در دستگاه حکومت اموی و عباسی صاحب منصب بود و تجربه‌ای عینی از حکمرانی داشت. وی در عمل نیز مشتهر به کرامت و از خودگذشتگی، وفاداری، مراقبت بر اخلاق فاضله و خویش‌اندازی بود (الطباع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۱۴-۱۷).

بیشتر آثار ابن مقفع مربوط به حوزه حکمت عملی است. برخی از این آثار ترجمه متون کهن هستند، برخی جمع‌آوری نکات پندآموز و حکیمانه و برخی دیگر تألیفات اویند. مهم‌ترین آثار ابن مقفع در حوزه حکمت عملی عبارتند از: کلیله و دمنه، ادب کبیر، ادب صغیر، رساله صحابه، الدرّة الیتمیّة و الجوهره الثمینیّة فی الادب، الیتمیّة فی الرسائل و کتاب الادب. توجه به این نکته ضروریست که دستگاه خلافت اسلامی در قرون اولیه شکل‌گیری، فاقد نرم‌افزارهای لازم برای دیوان‌سالاری و کشورداری بود. از این‌رو، آثار شرقی و غربی در زمینه‌های مورد نیاز به عربی ترجمه شد. ابن مقفع نیز به دلیل آشنایی با فرهنگ و زبان این ملت‌ها، یکی از شخصیت‌های برجسته در این عرصه به‌شمار می‌رفت. وی عمده‌تاً به‌عنوان مترجم آثار مهمی از زبان‌های هندی، فارسی میانه و یونانی به عربی شناخته می‌شود. ترجمه کلیله و دمنه از پهلوی به عربی مهم‌ترین اثر وی در این زمینه است.

سرانجام ابن مقفع در سال ۱۴۲ هـ.ق. توسط یکی از والیان منسوب به بنی‌عباس در بصره و در زمان منصور دوانیقی به قتل رسید (الطباع، ۱۴۱۸ق/الف، ص ۱۰). گفته می‌شود همکاری‌های وی در مقام مشاور والیان و حاکمان یا زبان‌گزننده و هجوآمیز وی در بسته شدن طومار زندگی کوتاهش نقش داشته است (بالاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۴، صص ۲۲۱-۲۲۲؛ الطباع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۱۴-۱۵).

این مقاله از طریق بررسی جایگاه حکمت عملی (فرونسیس) در اندیشه ابن مقفع و انعکاس آن در داستان‌های کلیله و دمنه، نمونه‌ای بارز از پژوهش میان‌رشته‌ای در حوزه علوم انسانی است. در این راستا، مقاله با عبور از مرزهای رشته‌ای صرف، ادبیات (به‌عنوان قالب روایی و تمثیلی اثر)، فلسفه و فلسفه سیاست (با تمرکز بر مفاهیم حکمت عملی، عقل نظری و عملی) و علم سیاست (با تحلیل مفاهیم حکمرانی، تدبیر مدنی و اخلاق قدرت) را در یک شبکه مفهومی درهم‌تنیده قرار می‌دهد. همچنین، با توجه به هدف تعلیمی و تربیتی که ابن مقفع برای کلیله و دمنه قائل است، علوم تربیتی و روان‌شناسی اخلاق نیز به‌طور ضمنی در دایره تحلیل قرار می‌گیرند. این رویکرد، یک‌سویه نیست؛ بلکه نشان می‌دهد چگونه یک متن ادبی کلاسیک می‌تواند به‌مثابه بستری غنی برای بازخوانی و بازتولید مفاهیم پیچیده فلسفی-سیاسی عمل کند و چگونه مفاهیم انتزاعی فلسفی، از طریق سازوکارهای روایی و تخیل ادبی، به‌شکلی ملموس و اثرگذار به مخاطبان منتقل می‌شوند. بنابراین، مقاله حاضر نه تنها در حوزه مطالعات اسلامی یا ادبیات تطبیقی جای می‌گیرد، بلکه الگویی برای تحقیقات میان‌رشته‌ای ارائه می‌دهد که در آن، متن ادبی به‌عنوان منبعی زنده و پویا برای کاوش در تاریخ اندیشه، نظریه اخلاق و فلسفه سیاسی مورد بازخوانی انتقادی قرار می‌گیرد. در اثر حاضر، نخست به دنبال چپستی حکمت عملی و فهم ابن مقفع از آن هستیم. سپس با مراجعه به آثار وی در این حوزه، خطوط کلی تفکر او را دسته‌بندی کرده و در نهایت به تطبیق آن با داستان‌های اصلی کلیله و دمنه خواهیم پرداخت.

۱. البته، کیش واقعی وی محل گفتگو و اختلاف است. برخی او را زندیق می‌دانند (سید مرتضی، ۱۹۹۸، ج ۱، صص ۱۲۸ و ۱۳۴-۱۳۵). برخی وی را مانوی دانسته و معتقدند باب «برزویه طبیب» را به کلیله و دمنه اضافه کرد تا افراد سست ایمان را به مذهب مانویت دعوت کند (بیرونی، ۱۴۰۳ق، صص ۱۱۱ و ۱۹۶). البته با مراجعه به آثار باقی مانده از وی، شواهد متعددی بر مسلمان بودن او به چشم می‌خورد (ر.ک: ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، ص ۱۶۲).

۲. پیشینه پژوهش

درباره ابن مقفع و کلیله و دمنه آثار زیادی به رشته تحریر درآمده است. در میان آثار پیش گفته، هیچکدام بحثی ریشه‌ای و جامع درباره چیستی حکمت عملی از نظر ابن مقفع، گردآوری مبانی حکمی او از آثارش و تطبیق آن بر تمام داستان‌های کلیله و دمنه را ارائه نکرده‌اند. برخی از این آثار، درباره سبک ادبی ابن مقفع در کلیله و دمنه و مقایسه مضمون آن با آثار مشابه هستند. برخی دیگر ناظر به مسائل نسخه شناسی‌اند. تعدادی از آثار نیز به دنبال تطبیق مسائل سیاست و فلسفه آن در کلیله و دمنه‌اند؛ ولی بیش از آنکه به محتوای حکمی ابن مقفع توجه داشته باشند، مسائل خود را از دانش علوم سیاسی اخذ کرده‌اند.

۳. حکمت عملی ابن مقفع

۳-۱. چیستی حکمت عملی

حکمت عملی در معنای اصطلاحی خود، گاه به معنای فرآورده‌های عقل نظری در حوزه قواعد کلی عمل ارادی انسان به کار می‌رود و گاه به معنای فرونسیس^۲ یا فرآورده‌های عقل عملی در حوزه تطبیق قواعد کلی عمل ارادی بر مصادیق جزئی آن. حکمت عملی در معنای اول، علمی کلی و برهانی است؛ اما در معنای دوم، ناظر به کارکرد عقل عملی است. یعنی تبدیل قاعده کلی عقلی براساس شرایط موجود به علمی جزئی و قابل تحقق در خارج. بنابراین، حکمت عملی در این معنا، اعم از مسائل کلی و جزئی بوده و نیز علاوه بر برهان، مبتنی بر تجربه نیز هست.^۳ برای توضیح بیشتر این دو معنا، مروری بر کلام ارسطو در مقاله ششم اخلاق نیکوماخوس خواهیم داشت. از نظر ارسطو، نفس دارای دو جزء عقلی و غیرعقلی است. براین اساس، فضائل انسانی نیز بر دو قسم فضائل خُلق^۴ و فضائل عقل^۵ تقسیم می‌شوند. جزء عقلی نیز دارای دو ساحت است: ۱. عقل مدرک اشیائی که محال است در خارج نباشند. ۲. عقل مدرک اموری که ممکن است در خارج محقق شوند یا نه. منظور ارسطو از قسم دوم، معلوماتی است که تحقق و عدم تحقق آن‌ها در خارج، در حیطه اختیار انسان است؛ مانند معرفت به کیفیت ساختن یک صندلی که می‌تواند به تحقق یا عدم تحقق خارجی آن منتهی شود. ارسطو ساحت اول عقل را جزء علمی و ساحت دوم را جزء تقدیری (یا حسابگر) یا جزء عملی می‌نامد. او به دنبال شناخت فضیلت هریک از این دو ساحت است (ارسطو، ۱۹۷۹، صص ۲۰۸-۲۱۱). وی در ادامه، حالت‌های عقل انسانی را بر پنج قسم می‌داند: صنعت [یا تخته^۶]، علم [یا اپیستمه^۷]، فطنه [فرونسیس^۸]، حکمت [یا سوفیا^۹] و عقل شهودی^{۱۰}.

۲. فرونسیس (φρόνησις / phronēsis) واژه‌ای یونانی است برای بیان نوعی از حکمت یا عقلانیت. این اصطلاح ترکیبی است از فرونو (Phreno) و پسوند «سیس (SIS)» در زبان یونانی. واژه «فرونو» برگرفته از «فرن» (Phren) به معنای فهم و آگاهی (Understanding, Mind) است. «فرونو» نیز به دارا بودن فهم و ادراک یا تفکر (Do have understanding or do have think) ترجمه می‌شود. «سیس» نیز پسوندی است که به کلمات اشتقاقی وام گرفته شده از زبان یونانی که مبتنی بر حالات عملی‌اند، اضافه می‌شود. بنابراین، معنای حاصل از این ترکیب عبارت است از: «دارا بودن ادراک مرتبط با حالت‌های کنشی» (کاوندی و احمدی، ۱۳۹۸، ص ۳۲۲). اما در ارسطو این معنا بسیار دقیق‌تر و فنی‌تر می‌شود.

۳. برای اولین بار، ابن سینا به اشتراک لفظی «حکمت عملی» در این دو معنا اشاره کرده است (ابن سینا، ۱۳۷۱، صص ۱۸۹-۱۹۰).

4. Virtues of Character.

5. Intellectual Virtues.

6. Technique/Technē.

7. Scientific knowledge/Epistēmē.

۸. شارحان آثار ارسطو، واژگان متفاوتی را برای ترجمه فروسیس به کار برده‌اند. برخی از این واژگان عبارتند از: حکمت ارادی (will wisdom)

(Ralkowski, 2009, p. 51)، حزم یا دوراندیشی (prudence) (Devettere, 2002, p. 5)؛ Tessitore, 1996, p. 43)، استدلال عملی

(practical reasoning) (Devettere, 2002, p. 5)، حکمت عملی (practical wisdom) (Hughes, 2001,)، و به جای کلمه حکمت از

(p. 47). برخی از مترجمان ارسطو، به جای کلمه فرونسیس از اصطلاح «Practical Wisdom» یا حکمت عملی، و به جای کلمه حکمت از

«Theoretical Wisdom» یا حکمت نظری استفاده کرده‌اند (Aristotle, 2014, p. 100). در ترجمه فارسی این قسمت نیز از واژه حکمت

عملی برای فطنه استفاده شده است (ارسطو، ۱۳۸۵، ص ۲۲۳). اما منظور از حکمت عملی در این فقرات، همان فرونسیس است، نه

حکمت به معنای علم و ساحت نظر.

9. Sophia.

10. Intuitive Intellect.

[یا نوس^{۱۱}]. علم، معرفتی نظری و برهان‌پذیر است که به امور کلی و دائمی تعلق می‌گیرد. درمقابل، متعلق صنعت و فطنه، معرفت به کیفیت ایجاد اموری است که قابلیت تحقق یا عدم تحقق در خارج را دارند. با این تفاوت که صنعت با ایجاد و ساختن (پوئیس^{۱۲}) سروکار دارد، ولی فطنه ناظر به عمل (پراکسیس^{۱۳}) است. فطنه یا فرونسیس توانایی بر شناخت کلی امور نافع و مضر برای انسان است. همچنین، این شناخت برهان‌پذیر نیست. عقل شهودی، مدرک مبادی شناخت حقائق است (ارسطو، ۱۹۷۹، صص ۲۱۱-۲۱۶)؛ اعم از اینکه این مبادی، معرفت‌های کلی باشند یا جزئی (ارسطو، ۱۹۷۹، ص ۲۲۵). اما اصطلاح حکمت، گاهی به معنای صنعت به کار می‌رود و گاهی به معنای معرفت مبادی و مسائل نظری. حکمت در معنای دوم، شامل عقل شهودی و علم است (ارسطو، ۱۹۷۹، صص ۲۱۷-۲۱۸). ارسطو، فضیلت عقل نظری را همان حکمت یا سوفیا و فضیلت عقل عملی را فطنه یا فرونسیس می‌داند (ارسطو، ۱۹۷۹، ص ۲۲۷). از نظر وی، متعلق فطنه، شئون انسانی یعنی اعمال ارادی است و شناخت حاصل از آن نیز صرفاً کلی نبوده، بلکه شامل افعال جزئی است و تجربه عملی نقش مهمی در کسب آن دارد (ارسطو، ۱۹۷۹، ۲۱۸). او برای فطنه، چهار قسم قائل می‌شود: ساحت فردی (که همان اخلاق است)، تدبیر منزل، تشریع (یعنی فنون قانون‌گذاری) و سیاست (ارسطو، ۱۹۷۹، صص ۲۱۹-۲۲۰).

بنابراین، از نظر ارسطو فعالیت‌های عقلی نفس بر سه قسمند: ۱. نظر یا تئوری، ۲. عمل یا پراکسیس و ۳. ساختن یا پوئیس. حکمت که مشتمل بر علم و عقل شهودی است، ناظر به حوزه نظر است، فطنه یا فرونسیس ناظر به عمل، و صنعت یا تخته ناظر به ساختن. باید توجه داشت که فرونسیس ناظر به هر عملی نیست؛ بلکه متعلق آن عمل ارادی است که فضیلت عقل عملی به‌شمار می‌رود. بنابراین، شامل افعال ارادی که فضیلت نیستند و یا از روی اکراه و جبر قانون صورت می‌پذیرند، نمی‌شود. عناصر مهم در فرونسیس، توانایی عقلانی در انسان است که با کاربست قواعد کلی و تطبیق آن بر مصادیق جزئی، کنش انسان را به سمت فضائل و کمالات او رهنمون می‌شود. بنابراین، لوازم و پیامدهای فطنه یا فرونسیس عبارت‌اند از: معرفت کلی و جزئی، تامل و درنگ در غایت (فضیلت اخلاقی)، سنجش و انتخاب عقلانی و در نهایت، عمل ارادی فضیلت‌آمیز. توجه به این نکته نشان می‌دهد که دانش سیاست و اخلاق، متفاوت از اخلاق‌ورزی و سیاست‌ورزی است. دو ساحت اول، مربوط به حکمت و سوفیا بوده و ساحت بعدی مرتبط با فطنه و فرونسیس است. مراجعه به آثار ابن‌مقفع نشان می‌دهد که او نیز حکمت عملی را به معنای دوم آن، یعنی فرونسیس مد نظر دارد. از نظر او حکمت بر دو قسم است: قسمی بصیرت قبلی است که علم نامیده می‌شود و قسم دیگر، حرکت و قوت قلب است که عمل نامیده می‌شود. هر کدام از این دو قسم نیز بر سه قسمند:

«پس علم بر سه قسم است: علمی که علم اجساد نامیده می‌شود؛ ... علمی که علم غیب نامیده می‌شود؛ ... و علمی که علم ادب نامیده می‌شود. علم ادب همان علم حساب، هندسه، نجوم و تالیف الحان است. ... سپس قسم دوم [از حکمت] یعنی عمل که همان تدبیر و سیاست‌ورزیدن است، بر سه قسم است: سیاست عام که سیاست شهرهاست، سیاست خاص که سیاست اهل منزل است و سیاست خاص الخاص که سیاست و تدبیر اخلاق و اعمال فرد است» (ابن‌مقفع، ۱۳۸۱ش، ص ۳). وی در این متن، عمل را قسمی از حکمت دانسته و مراد از عمل را تدبیر و سیاست می‌داند. این معنا بر همان فطنه یا فرونسیس تطبیق می‌شود و نشان از آگاهی وی از دیدگاه ارسطو در این مسئله دارد. عمده آثار ابن‌مقفع نیز درباره همین معنای از حکمت عملی است. در بخش بعد، مروری بر محتوای آثار مرتبط وی خواهیم داشت.

۳-۲. حکمت عملی ابن‌مقفع

مهم‌ترین آثار ابن‌مقفع در حکمت عملی بدین شرح‌اند: الادب الکبیر، الادب الصغیر^{۱۴}، رساله الصحابه، الدرّة الیتمیه و الجوهره الثمینه، کتاب الادب و کلیله و دمنه. با مراجعه به آثار یادشده (به‌جز کلیله و دمنه) می‌توان خطوط اصلی فکر حکمی ابن‌مقفع در حوزه حکمت عملی را بدین ترتیب به‌شماره آورد:

11. Nous.

12. Making/Poiēsis.

13. Action/Praxis.

۱۴. کتاب الادب الکبیر و الادب الصغیر دارای ترجمه‌های متعددی به زبان فارسی است. البته، برخی از مترجمان، این دو کتاب را با عنوان «آیین مهتران و آیین کهتران» به زبان فارسی برگردانده و این دو رساله را آداب پادشان و رعیت معنا کرده‌اند. درحالی‌که عنوان عربی آن‌ها، الادب الکبیر و الادب الصغیر و به‌صورت ترکیب وصفی است، نه اضافی. بعلاوه اینکه محتوای این دو رساله نیز عام بوده و اختصاص به قشر خاصی ندارد.

۳-۲-۱. توجه به آثار پیشینیان و جنبه تعلیمی بودن حکمت

وی در ابتدای کتاب ادب کبیر و ادب صغیر تأکید دارد که مطالب این رساله‌ها برگرفته از آموزه‌های پیشینیان است (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۵۲-۵۳).

از نظر او، عقول آدمی ادب‌پذیرند و این تادیب باعث رشد آن‌هاست. تمام ادب نیز از آموزش کلامی حاصل می‌شود و تک تک واژگان این تعالیم برگرفته از دانایان حکیمی است که پیش از این زیسته‌اند (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ب، صص ۱۰۲-۱۰۳).

۳-۲-۲. تأکید بر جایگاه عقل

مراجعه به آثار ابن مقفع، نشان از آن دارد که عقل منزلتی بس بزرگ در هندسه حکمی او دارد. مراد وی از عقل، صرف عقل نظری نیست؛ بلکه شامل عقل عملی متکفل تدبیر بدن نیز می‌شود. در میان آثار موجود او، کتاب ادب صغیر بیشترین تمرکز را بر عقل و آداب آن دارد (ر.ک: ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ب، صص ۱۰۲-۱۰۷).

۳-۲-۳. توجه به دین و نقش آن در سعادت انسان

از دیگر اصول حکمی ابن مقفع، توجه به شریعت و کارکرد آن، یعنی حیات فردی و اجتماعی است. وی دین را بهترین موهبت الهی به بندگان دانسته که بیشترین نفع را برای ایشان دارد (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ب، ص ۱۱۵). همچنین با صراحت تمام، بر تقدم احکام شرعی بر مقام حاکم تأکید می‌کند (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ج، صص ۱۳۹-۱۴۰).

از دیگر مضامین دینی که در آثار او بر آن‌ها تأکید شده است، عبارت‌اند از: لزوم دشمنی با نفس اماره، حساب‌کشی از آن، توبیخ نفس در امور ناشایست، تحسین آن در امور شایسته و خشنود ساختن نفس با یادآوری سرانجام کار نیک و تعذیب آن با یادآوری سرانجام شوم گناه، یادآوری مرگ در هر روز و شب، شمارش نقائص خود در دین، دیدگاه، اخلاق و آداب، جمع‌آوری نیکویی‌های مردم و تلاش برای کسب این فضائل برای خود، همنشینی با اهل فضل در دین، علم و اخلاق، محزون نبودن بر از دست رفتن امور دنیوی (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ب، صص ۱۰۸ و ۱۱۵؛ ۱۴۱۸ق/هـ، ص ۱۷۸).

۳-۲-۴. توجه به اخلاق فردی و اجتماعی

مسائل مربوط به حوزه اخلاق فردی و اجتماعی در آثار ابن مقفع را می‌توان ذیل سه عنوان دسته‌بندی کرد:

۳-۲-۴-۱. آداب اجتماعی عمومی

برخی از نکات مربوط به این بخش عبارت‌اند از: آداب‌دانی در مناظره و گفتگوی علمی و پرهیز از جدال، برتری عمل بر سخن، اولویت دادن در انجام امور و صبر بر تعهد به انجام عمل، دقت در منبع کسب یک خبر و پرهیز از نقل هر سخنی، مروت پیشگی در تعامل با افراد، فریفته نشدن از تکریم دیگران به دلیل جایگاه اجتماعی یا نسبت خانوادگی، پرهیز از ترسو بودن و حریص بودن، حسن معاشرت، پرهیز از تکذیب یا مسخره کردن سخن همنشین، گوینده و شنونده خوبی بودن و پرهیز از قطع کردن کلام دیگران، مخاطب شناسی و سخن گفتن متناسب با سطح فهم ایشان (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۹۵-۹۹).

۳-۲-۴-۲. آداب معاشرت با دوستان

ابن مقفع در بیان ملاک انتخاب دوست می‌گوید: «در میان برادران دینی خود، فرد فقیهی که حریص و مجادل نیست را برگزین و در میان برادران دنیایی، فرد آزاده‌ای که جاهل و کذاب و شرور نیست را انتخاب کن» (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، ص ۸۲). وی در آداب معاشرت با چنین دوستی بر لزوم وفاداری نسبت به او، پرهیز از اظهار علم خود و جهل او، در پی خشنودی او بودن، بهره‌مندی از فضائل دوست و لزوم پشتیبانی از او به هنگام بلا تأکید دارد (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۸۲-۸۳).

۳-۲-۴-۳. آداب مواجهه با دشمن

آسوده نبودن از مکر دشمن، پیدا کردن معایب او، تلاش برای اصلاح عیوب خویش، پرهیز از لعن و فحش دشمن، پنهان کردن هوشمندی خود، بیم داشتن از سرانجام خود، تفاوت میان اصناف دشمنان، پرهیز از آشکار کردن ناتوانی در مواجهه با دشمن در چهره و عمل، مهم‌ترین مطالب این بخش‌اند (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۸۶-۸۸).

۳-۲-۵. توجه ویژه به سیاست مدنی

توجه به سیاست مدنی از بسامدترین مباحث موجود در آثار ابن مقفع است. وی در طلیعه رساله الدرّة الیتمیه با صراحت، صلاحیت حاکم جامعه را مهم‌تر از صلاحیت رعیت او می‌داند و معتقد است: هزار مرد فاسدی که امیری شایسته داشته باشند، فساد کمتری از هزار مرد صالح دارند که امیرشان فاسد باشد (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/د، صص ۱۶۰-۱۶۱). این نکته نشان از اهمیت جایگاه حاکم در سعادت جامعه از نگاه او دارد. مطالب

ابن مقفع در حوزه سیاست مدنی را می‌توان ذیل چهار عنوان دسته بندی کرد: ۱. نصایح مربوط به والی و سلطان؛ ۲. مسائل مربوط به سیاست، شئون و آفات آن؛ ۳. آداب همنشینی با سلطان؛ ۴. مباحث مربوط به کارگزاران حکومتی.

۳-۲-۵-۱. نصایح مربوط به والی و سلطان

برخی از پندهای مرتبط با عنوان اول عبارت‌اند از: نکوهش حب مدح، درنظر گرفتن خشنودی پروردگار، به کارگیری افراد شایسته (اهل دین و مروت) در اداره امور، در پی رضایت نیکان و عقلای جامعه بودن، حمایت از مستضعفان جامعه در برابر سمتگران، خبرداشتن از کارهای کارگزاران خود، عدم تعجیل در پاداش و عقاب افراد، بردباری کردن در برابر تلخی نصیحت پنددهندگان خردمند، کهول و اهل مروت، پیگیری امور مهم توسط خود والی و واگذاری امور کم‌اهمیت به دیگران، نکوداشتن تدبیر در اولویت دادن به امور مهم، بذل مال به صاحبان حق و تکریم اهل فضل، پرهیز از افراط و تفریط در اعمال قدرت و توجه به سرانجام شوم خشم بی‌جا (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۵۶-۵۹).

۳-۲-۵-۲. مسائل مربوط به سیاست، شئون و آفات آن

از نظر ابن مقفع، شئون سلطنت عبارت‌اند از: میانه‌روی در کلام و بذله‌گویی، تربیت کارگزاران به گونه‌ای که بتوان بدن‌ها اطمینان داشت، عدالت پیشگی در نگاه، کلام و عمل کارگزاران، برآوردن نیاز آزادگان و جلوگیری از سرکشی فرودستان، استواری بر حرف خود هنگام سخن گفتن، هدیه دادن و یا عمل کردن و غافل نبودن از نیکی به رعیت (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۶۱-۶۴). وی همچنین دربارهٔ وظیفهٔ حاکم نسبت به رعیت، این موارد را اشاره می‌کند: در پی اصلاح رعیت خود بودن، بردباری در برابر ناخوشایندی‌هایی که از رعیت می‌بیند، بخشنده بودن نسبت به خطای رعیت. این کارها باعث می‌شود که دل‌های ایشان متمایل به او شود و چشم و گوششان تابع او باشد (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/د، صص ۶۱؛ ۱۴۱۸ق/الف، صص ۶۴). آفات‌های اخلاقی سلطنت از نظر او عبارت‌اند از: غضب و خشم، کذب، بخل، کینه‌ورزی، زیاد سوگند یادکردن، حسادت بر زیردستان و سوء ظن (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۶۲-۶۱).

۳-۲-۵-۳. آداب هم‌نشینی با سلطان

مروری بر نکاتی که ابن مقفع در این زمینه به خامهٔ تحریر درآورده است، نشان از اهمیت آن و پیچیدگی روابط حکومتی دارد. برخی از این نکات عبارت‌اند از: تنبیه‌دادن به رذائل اطرافیان پادشان، پرهیز از خلط میان رأی و نظر با خواستهٔ نفسانی پادشاه، پرهیز از مکابره با والی برای تغییر رأی او، تلاش برای هدایت سلطان به سمت نظر صحیح به وسیلهٔ تقویت محاسن او، پرهیز از عتاب و تحقیر حاکم در قلب خود، تجهیز کردن خود به سلاح صحت، استقامت و دلیل قانع‌کننده در مواجهه با بداندیشان، پرهیز از سخنی که به تو مربوط نیست در محضر والی، دوری کردن از فرد مورد غضب یا مورد اتهام، پرهیز از رازگویی به مردم، پرهیز از بیان شایعات نزد حاکم و بردباری در برابر آرای سلطان که مخالف با دیدگاه توست (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۶۶-۷۶).

۳-۲-۵-۴. مباحث مربوط به کارگزاران حکومتی

ابن مقفع در رسالهٔ الصحابه، خلیفهٔ عباسی را بدین نکات اشارت داده است: «لشکران را متولی خراج قرار نده؛ چراکه خراج گرفتن باعث فساد جنگ آوری ایشان می‌شود. به لشکریان قرآن و تفقه در سنت، امانت‌داری، پاکدامنی و دوری از اهل دنیا را بیاموز. هرچندماه یکبار از تأمین هزینه‌های لشکریان خبر بگیر ... لازم است احکام صحیح در کتاب جمع‌آوری شده و آن را معیار قضاوت قاضیان هر شهر قرار دهند» (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ج، صص ۱۴۱-۱۴۶).

کارگزار خلیفه باید یکی از این ویژگی‌ها را داشته باشد: یا از یاران خاص او باشد، یا شرافت، فضیلت و عملش متناسب با مجلس خلیفه باشد، یا اهل مروت و جوانمردی باشد، یا فقیه مصلح باشد، یا فردی شریف باشد که از فساد نفس دوری جسته است ... مردمان شهرها به لحاظ آداب فقیرند و نیازمند کسانی از اهل فقه و سیره و نصیحت هستند تا آن‌ها را آموزش دهند. این افراد می‌توانند اهل فساد را به راه راست هدایت کرده و اهل تفرقه را الفت بخشند (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ج، صص ۱۵۰ و ۱۵۲).

در کتاب ادب صغیر نیز موارد زیر به عنوان مسائل مربوط به کارگزاران حاکم آمده است: برشمردن ویژگی کارگزاران حاکم، دسته‌بندی اصنافی که در درگاه حاکمان حاضر می‌شوند؛ ویژگی افرادی که صلاحیت آن را دارند که در خدمت حاکم باشند، حق حاکم دادگر بر کارگزاران و رعیت خود (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ب، صص ۱۱۱-۱۱۸).

۴. امتداد حکمت عملی ابن مقفع در کلیله و دمنه

کلیله و دمنه، نوشته بیدپای برهمن^{۱۵} از وزراء دابشلیم، سلطان هند است. این اثر مشتمل بر حکایت‌های گوناگونی است که اغلب از زبان حیوانات نقل می‌شوند. کلیله و دمنه نیز نام دو شغال است که همراه یک شیر در بیشه‌ای زندگی می‌کنند و داستان‌های کتاب از زبان این دو حکایت می‌شود. این کتاب که با عنوان پنج تنترا و به زبان سانسکریت نگاشته شده است، در عصر ساسانی توسط برزویه (مهر طبای پارس) به ایران منتقل و به زبان پهلوی ترجمه شد. پس از اسلام نیز ترجمه‌های متعددی برای آن نگاشته شد. مهم‌ترین ترجمه این اثر، ترجمه آن از زبان پهلوی به عربی توسط ابن مقفع است.

۴-۱. جایگاه کلیله و دمنه در حکمت عملی

ابن مقفع در مقدمه خویش، کلیله و دمنه را اثر براهمه هند معرفی کرده است که نکات پندآموز درباره معاد و معاش را از زبان پرندگان و درندگان بیان کرده‌اند. از نظر او بیان نکات حکمی در قالب حکایت و داستان باعث می‌شود گوینده، مجال واسعی برای سخن گفتن داشته باشد و بتواند سخن خویش را بدون بیم از سلطان و درباریان، راحت و کامل ادا کند؛ همچنین باعث می‌شود افراد نادان و کم‌خرد به دلیل داستان‌های آن، این کتاب را مطالعه کنند و کودکان نیز آن را کتاب درسی نپندارند تا فراگرفتن آن در چشمشان دشوار شود؛ بلکه به جهت جاذبه داستانی، فراگیری آن را آسان بیابند و حفظ مطالب آن نیز بر ایشان ساده باشد. وجود این مطالب در ذهن ایشان باعث می‌شود در بزرگسالی و هنگامه تجربه‌اندوزی بتوانند گنج حکمی مدفون در این داستان‌ها را استخراج کرده و آن را به کار بندند (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، صص ۸۹-۹۰).

نصراالله منشی در مقدمه خود بر این کتاب می‌گوید: «مطالب کتاب براساس حکمت و موعظه بنا نهاده شده است؛ ولی آن را در قالب هزل بیان کرده‌اند تا برای همگان قابل استفاده باشد. دانشمندان آن را به جهت فراگرفتن حکمت‌هایش بخوانند و مردم عادی نیز به دلیل داستان‌هایش به آن متمایل شده و مطالب حکمی کتاب به تدریج در جان آن‌ها بنشینند. همچنین، پادشاهان از مطالب آن برای تدبیر مملکت خود بهره‌مند شوند و مردم عادی برای حفظ مال خویش بدان تمسک جویند (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۶۱). از این رو، ابن مقفع تأکید می‌کند که خوانندگان کلیله و دمنه باید برای فهم معانی مدفون در آن همت گمارند تا راه‌های تدبیر معاش و معاد خود را شناخته و از آن‌ها بهره‌مند شوند (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۹۵).

۴-۲. مروری بر محتوای باب‌های کلیله و دمنه

آن گونه که نصراالله منشی می‌گوید، کلیله و دمنه در نسخه هندی خود مشتمل بر ده باب بوده است و پارسیان شش باب دیگر بدان افزوده‌اند (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، صص ۸۶-۸۸). البته، در بعضی از نسخه‌های عربی، دو باب آمده است. بر این اساس، ابواب کلیله عربی به هجده می‌رسد و هیچ‌یک از این دو باب، در ترجمه فارسی نصراالله منشی نیامده است (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۸۶).

۴-۲-۱. باب شیر و گاو و تفحص از امر دمنه

در آغاز کتاب، داستان دو شغال به نام‌های کلیله و دمنه روایت می‌شود. گاوی به نام شنزبه وارد سرزمین شیری می‌شود که او را ندیده و از صدایش می‌ترسد. دمنه، شغال حیل‌گر و جاه‌طلب، برای نزدیک شدن به شیر، میان او و شنزبه ارتباط برقرار می‌کند. پس از آشنایی، شنزبه به سبب خرد و تجربه‌اش نزد شیر مقام و محبوبیت می‌یابد و همین امر، حسادت دمنه را برمی‌انگیزد. دمنه با نیرنگ به شیر القاء می‌کند که شنزبه قصد براندازی او را دارد و به شنزبه نیز می‌گوید شیر در پی کشتن اوست. بدین ترتیب میان آن دو بدگمانی پدید می‌آورد و سرانجام نبردی خونین رخ می‌دهد که به کشته شدن شنزبه می‌انجامد. پس از مدتی، حقیقت فریبکاری دمنه آشکار می‌شود و او به فرمان شیر مجازات شده و هلاک می‌شود. مضامین مطرح شده در این باب را می‌توان ذیل مذمت دنیا، حرص و طمع، اعتماد بی جا کردن به افراد و ویژگی فرد عاقل، دسته‌بندی کرد. نکته اصلی این داستان نیز اشاره به مطلبی دارد که ابن مقفع در کتاب ادب صغیر بیان کرد و آن اینکه فرد عاقل بین لذت زودگذر دنیا و لذت باقی و دائمی آخرت، دومی را برمی‌گزیند (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/ب، صص ۱۰۶-۱۰۷). نکته حکمی دیگر در این باب، توجه به حقوق پادشاه و رعیت بر یکدیگر است (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، صص ۱۲۹-۱۳۰ و ۱۶۱). یکی دیگر از مسائل سیاسی این باب، برشمردن شش آسیب برای سلطنت است. از جمله: حرمان، فتنه، هوا، خلاف روزگار، تنگ‌خویی و نادانی (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۱۴۵).

۴-۲-۲. باب کبوتر طوق‌دار

داستان باب کبوتر طوق‌دار (الحمامة المطوقة)، داستان گروهی از کبوتران است که گرفتار دام صیاد می‌شوند. رهبرشان، کبوتر طوق‌دار، با خردمندی از آنان می‌خواهد همگی با هم پرواز کنند تا دام را از زمین بلند کنند. با همکاری یکدیگر موفق می‌شوند از دست صیاد بگریزند.

سپس طوق‌دار آنان را نزد دوستش، موش، می‌برد تا بندها را باز کند. موش ابتدا می‌خواهد طوق‌دار را آزاد کند، اما او از وی می‌خواهد نخست یارانش را رها سازد. در نهایت، تدبیر رهبر و همدلی و همکاری کبوتران، سبب نجات همگی از خطر می‌شود. محتوای اصلی این باب داستان دوستانی است که با یکدیگر یکدل بوده و در سختی‌ها به کمک هم می‌آیند. نتیجه این هم‌پشتی نیز آن است که از ورطه هلاکت رهایی یافته و از آفات دور می‌شوند. ابن مقفع در کتاب ادب کبیر، بر لزوم وفاداری نسبت به دوست و پشتیبانی از او به هنگامه بلا تاکید دارد (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۸۲-۸۳). نکته دیگر در این داستان، خردمندی و خیرخواهی رهبر این گروه از کبوتران است که با حسن تدبیر خود باعث رهایی ایشان شد. این ویژگی در ضمن مباحث مربوط به ویژگی‌های سلطان در آثار ابن مقفع آمده است (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۵۶-۵۹). نکته حکمی دیگر در این داستان، برشمردن حقوق رعیت و پادشاهان بر یکدیگر است (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۲۴۴).

۳-۲-۴. باب جغد و زاغ

باب «جغد و زاغ»، داستان دشمنی میان زاغان و جغدان است. پس از شبیخون جغدان به آشپان زاغان، پادشاه زاغان با وزیران خود مشورت می‌کند. وزیران راه‌حل‌های گوناگونی مانند کوچ، جنگ یا صلح پیشنهاد می‌دهند. اما وزیر پنجم نقشه‌ای هوشمندانه طرح می‌کند: خود را زخمی و رانده‌شده نشان می‌دهد تا به میان جغدان نفوذ کند. جغدان او را می‌یابند و با وجود هشدار یکی از وزیرانشان، او را زنده نگه می‌دارند و به او اعتماد می‌کنند. زاغ وزیر پس از آگاهی از اسرار آنان، نزد زاغان بازمی‌گردد و راه نابودی جغدان را نشان می‌دهد. زاغان در روز، هنگامی که جغدان در غارند، هیزم گرد می‌آورند و آتشی بزرگ می‌افروزند. در نتیجه جغدان یا در آتش می‌سوزند یا از دود خفه می‌شوند. پیام اصلی داستان این باب، درباره فواید مشورت از فرد خردمند است. همچنین، نشان می‌دهد که عاقل کسی است که به سخن دشمن خویش و ریاکاری او فریفته نشده و هرچقدر که وی با او از باب ملاطفت و دوستی وارد شود، جانت احتیاط را رها نکرده و از بدگمانی خود بر او نکاهد. غفلت از چنین دشمنی باعث خسارتی می‌شود که دیگر پیشمانی از آن سودی ندارد. ابن مقفع برخی از این نکات را در آداب معاشرت با دشمنان ذکر کرده است (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۸۶-۸۸).

۴-۲-۴. باب بوزینه و لاکپشت

داستان بوزینه و لاکپشت (القرد و السلحفاة) درباره بوزینه پیری است که با لاکپشتی دوستی دارد؛ ولی لاکپشت قدر نعمت دوستی را ندانسته و آن را ضایع می‌کند. باب «بوزینه و لاکپشت» روایت دوستی میان بوزینه‌ای پیر و منزوی با لاکپشتی است که چنان شیفته بوزینه می‌شود که خانواده‌اش را نادیده می‌گیرد. همسر لاکپشت برای رهایی از این وضعیت، به حيله خواهرش وانمود به بیماری کرده و مدعی می‌شود تنها راه درمانش خوردن قلب بوزینه است. لاکپشت فریب خورده و به بهانه مهمانی، بوزینه را بر پشت خود سوار کرده و راهی دریا می‌شود. در میانه راه، بوزینه به رفتار لاکپشت مشکوک شده و پس از پی‌بردن به نیت او، با زیرکی ادعا می‌کند که قلبش را در ساحل (بالای درخت) جا گذاشته است. با این ترفند، لاکپشت را متقاعد می‌کند که به ساحل بازگردد و به محض رسیدن به خشکی، از چنگ او می‌گریزد. محتوای اصلی این داستان درباره کسی است که با سختی چیزی را به دست می‌آورد؛ ولی به دلیل بی‌خردی و غفلت، آن را از دست می‌دهد. همچنین، داستان ناظر به مسئله حسن معاشرت با دوستان خود و مشورت‌خواهی از آن‌هاست (ر.ک: ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، ص ۸۲).

۵-۲-۴. باب زاهد و راسو

داستان زاهد و راسو (ناسک و ابن عرس) درباره زاهدی است که فرزندی ندارد و خداوند متعال در اوان کهنسالی وی را منتعم به پسری می‌کند. روزی همسر او، نوزاد را به زاهد سپرده تا به حمام رود. در همین زمان، پادشاه زاهد را به دربار فراخوانده، وی مجبور می‌شود که طفل را به راسوی خانگی‌اش بسپارد. در نبود زاهد و همسرش، ماری به نوزاد نزدیک می‌شود و راسو در دفاع از نوزاد به جنگ مار رفته و او را هلاک می‌کند. زاهد که به خانه باز می‌گردد با دیدن هیبت خونین راسو، گمان بد برده و او را هلاک می‌کند. اما با دیدن جنازه تکه‌تکه شده مار نزدیک گهواره فرزند، متوجه ماجرا شده و از کرده خود پشیمان می‌شود. محتوای داستان در نکوهش تعجیل در تصمیم‌گیری و پیامدهای ناگوار آن است (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۳۶۰).

۶-۲-۴. باب گربه و موش صحرائی

باب «گربه و موش صحرائی»، داستان موشی است که در وضعیتی خطرناک گرفتار می‌شود: از یک سو، جغدی و راسویی در کمین او هستند و از سوی دیگر، گربه‌ای را می‌بیند که در دام صیاد افتاده است. موش درمی‌یابد که برای نجات خود باید موقتاً با دشمن دیرینه‌اش، یعنی گربه، همکاری کند. او نزد گربه می‌رود و با او پیمان می‌بندد؛ اما با احتیاط عمل می‌کند. بندهای گربه را کم می‌کند و او را تا لحظه نزدیک شدن صیاد کاملاً آزاد نمی‌کند تا پس از رهایی، فرصت حمله به موش را نداشته باشد. سرانجام، وقتی صیاد نزدیک می‌شود، موش گربه را آزاد می‌کند. گربه از ترس صیاد می‌گریزد و موش نیز از خطر جغد، راسو و گربه نجات می‌یابد.

محتوای اصلی این باب، درباره شخصی است که دشمن‌های متعددی دارد و راه خلاصی او آن است که به‌طور موقت با یکی از ایشان هم‌دست شده تا از شر دیگران خلاصی یابد (ابن‌مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۳۶۱). نکته دیگری که در این داستان وجود دارد، اطمینان نکردن موش به گربه است. ابن‌مقفع در آداب مواجهه با دشمنان می‌گوید: بزرگترین مخاطره آن است که دشمن انسان ببیند که او را دشمن نمی‌دانی (ابن‌مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، ص ۸۶). در این داستان نیز اگر موش به وعده گربه برای صلح و دوستی دائمی دل‌خوش می‌داشت، خود را در ورطه هلاکت انداخته بود. نکته دیگر در این باب، توجه به اصناف دوستان و شیوه تعامل با آن‌هاست (ابن‌مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۳۶۹).

۴-۲-۷. باب پادشاه و پرنده

این باب، داستان پادشاهی به نام ابن‌مدین و پرنده‌ای به نام فنزه را بازمی‌گوید. فنزه هر روز برای فرزند خود و شاهزاده میوه‌ای نادر می‌آورد، اما روزی در غیاب او، شاهزاده از روی خشم جوجه فنزه را می‌کشد. فنزه نیز در پاسخ، بر شاهزاده حمله می‌کند و چشمان او را کور می‌سازد. پس از این ماجرا، پادشاه که خشمگین شده است، به ظاهر با نرمی و مدارا با فنزه سخن می‌گوید و می‌کوشد او را بفریزد تا فرود آید و به چنگش افتد. اما فنزه که زیرک و هوشیار است، به سخنان پادشاه اعتماد نمی‌کند و فریب ظاهر خوش‌رفتاری او را نمی‌خورد و بدین‌گونه جان خود را نجات می‌دهد.

محتوای اصلی این داستان، خطراتی است که در نزدیکی به سلاطین وجود دارد. از این‌رو، ابن‌مقفع در کتاب الادب الکبیر با برشمردن خطرات نزدیکی به پادشاهان توصیه می‌کند که اگر فرد شرایط لازم برای همراهی با ایشان را ندارد، باید به جد از ایشان دوری گزیند (ابن‌مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۷۵-۷۶). نکته دیگر در این داستان، پرهیز از اعتماد به دشمن و هوشیاری نسبت به مکر اوست (ابن‌مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، ص ۸۶)؛ چه اگر فنزه به وعده‌های پادشاه دل‌خوش می‌داشت، هلاک او قطعی بود.

۴-۲-۸. باب شیر و شغال

باب «شیر و شغال»، داستان شغالی پیر و پارساست که از دنیا کناره گرفته و به عبادت و کار آخرت پرداخته است. آوازه خرد و پاکی او به گوش شیر، پادشاه دشت، می‌رسد و شیر او را به درگاه خود می‌خواند و وزیرش می‌کند. شغال به‌سبب هوشمندی و تدبیر نیکو، نزد شیر جایگاهی بلند می‌یابد. اما همین نزدیکی، حسادت اطرافیان را برمی‌انگیزد. آنان با بدگویی و نیرنگ، شیر را نسبت به شغال بدگمان می‌کنند تا جایی که شیر تصمیم به کشتن او می‌گیرد. در این میان، مادر خردمند شیر با تدبیر و هوشیاری، حقیقت را آشکار می‌سازد و شغال را از خطر نجات می‌دهد. شیر از داوری شتاب‌زده خود پشیمان می‌شود و از شغال می‌خواهد همچنان در خدمت او بماند. داستان اصلی این باب، ناظر به حوادثی است که در درگاه پادشاهان رخ می‌دهد. گفتگوهایی که میان شیر و شغال در این داستان مطرح شده است، مشتمل بر پندهای بسیاری درباره ویژگی پادشاه و لزوم بردباری به هنگامه خشم است. از این‌رو، بسیاری از مطالب آن با فصل نخست کتاب الادب الکبیر همخوانی دارد (ابن‌مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۵۶-۷۶).

۴-۲-۹. باب تیرانداز و ماده شیر

باب تیرانداز و ماده شیر (الأسوار و اللبوة)، از باب‌های کوتاه کليلة و دمنه است. موضوع اصلی این داستان روزگار ماده شیری است که سال‌ها به دریدن حیوانات بی‌گناه مشغول بود. تا آنکه که فرزندانش توسط تیراندازی کشته می‌شوند. شیر با دیدن این واقعه، از جنایات خود پشیمان گشته و روزگار خود را به عبادت می‌گذراند. همچنان که در انتهای این باب آمده است، محتوای اصلی آن داستان انسان بدکرداری است که به سرانجام شوم جنایات خود نمی‌اندیشد، تا آنکه به سزای کرده خود گرفتار شده و از خواب غفلت بیدار می‌شود (ابن‌مقفع، ۱۳۹۷ش، صص ۴۳۸-۴۳۷). از این‌رو، محتوای این داستان با مطالبی که وی در مذمت نفس دارد، مشترک است. برخی از این مطالب عبارت‌اند از: لزوم دشمنی با نفس اماره، حساب‌کشی از آن، توبیخ نفس در امور ناشایست، تحسین آن در امور شایسته، خشنود ساختن نفس با یادآوری سرانجام کار نیک، تعذیب آن با یادآوری سرانجام شوم گناه و محزون نبودن بر از دست‌رفتن امور دنیوی (ابن‌مقفع، ۱۴۱۸ق/ب، صص ۱۰۸ و ۱۱۵؛ ۱۴۱۸ق/هـ، ص ۱۷۸).

۴-۲-۱۰. باب زاهد و مهمان

داستان زاهد و مهمان (الناسک و الضیف)، درباره رهگذری است که میهمان مردی حکیم، پرهیزگار و نیک‌سرشت در یکی از شهرهای هند شد. مهمان در گفتگو با زاهد، وی را مردی سخنور و آشنا به زبان عبری یافت و از او خواست تا این زبان بدو بیاموزد. زاهد درخواست او را پذیرفت و مدتی به او آموزش داد. ولی بعد از گذشت مدتی، وی را چنین پند داد که کسی که زبان و حرفه خویش را بدهد و به امری دیگر مشغول شود که از انجام آن ناتوان است، راه به‌جایی نخواهد برد. بنابراین، محتوای اصلی این داستان، توجه به استعدادهای فرد و عمل براساس آن‌هاست. در ضمن این گفتگوها اهمیت و ارزش هم‌نشینی با فرد خردمند روشن می‌گردد.

۴-۲-۱۱. باب بلار و براهمه

این باب روایت پادشاه هند (هملان) است که شبی هفت خواب پیاپی می‌بیند و سخت پریشان می‌شود. او براهمه را برای تعبیر خواب فرا می‌خواند. چون پیش‌تر هزاران براهمه را کشته بود، آنان فرصت را مناسب دانسته و برای انتقام، تعبیرهای ساختگی و مرگبار ارائه می‌کنند. براهمه می‌گویند که شاه باید همسرش ایران‌دخت، پسرش جوهر، وزیرش بلار، و فیل و شتر بخت خود را بکشد و ساعتی در خون آن‌ها بنشیند تا سلطنتش پایدار بماند. ایران‌دخت با آگاهی از نیرنگ براهمه، شاه را متقاعد می‌کند که تعبیر واقعی را از حکیم کیاریدون بخواهد. کیاریدون خواب‌ها را به آمدن هدایای پادشاه همایون تعبیر می‌کند و می‌گوید فرستادگان هفت‌بار پی‌درپی خواهند رسید. هفت روز بعد، تعبیر او درست از آب درمی‌آید. در این میان، حادثه‌ای رخ می‌دهد و شاه، از سر خشم، دستور قتل ایران‌دخت را صادر می‌کند؛ اما بلار وزیر با درایتی بزرگ، او را پنهان می‌کند تا خشم شاه فرو نشیند. محتوای اصلی این داستان، برتری حلم و بردباری و ترجیح آن بر دیگر اخلاق پادشاهان است. این نکته در ضمن مطالب ابن مقفع در باب نصایح مربوط به حکمرانان آمده است (ابن مقفع، ۱۴۱۸ق/الف، صص ۵۶-۵۹).

۴-۲-۱۲. باب جهانگرد و زرگر

باب جهانگرد و زرگر (السائح و الصائغ)، درباره جهانگری است که به چاهی می‌رسد که در آن ببر، بوزینه، مار و زرگری افتاده‌اند. او هر سه حیوان را نجات می‌دهد و آنان هشدار می‌دهند که زرگر را بیرون نکشد، زیرا ناسپاس و بدسرشت است. جهانگرد به هشدارشان توجهی نمی‌کند و زرگر را نیز نجات می‌دهد. بعدها جهانگرد به شهری می‌رود. بوزینه به پاس نیکی او برایش میوه می‌آورد و ببر نیز زیوری به او می‌دهد. جهانگرد زیور را به زرگر نشان می‌دهد، اما زرگر آن را می‌شناسد و برای سود خود، جهانگرد را به قتل دختر امیر متهم می‌کند. جهانگرد گرفتار می‌شود؛ ولی مار با تدبیری او را نجات می‌دهد. سرانجام بی‌گناهی او ثابت می‌شود و زرگر به کیفر خیانت و تهمت خود می‌رسد. مضمون اصلی داستان آن است که نیکی هرگز ضایع نمی‌شود و بدکرداری نیز بدون جزا نخواهد ماند. پس انسان عاقل باید از ظلم پرهیز کرده و امر دنیا و توشه آخرت خویش را با نیکوکاری بسازد. پادشاه نیز باید در انتخاب کارگزاران خویش به این نکته دقت کند (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۵۱۰).

۴-۲-۱۳. باب شاهزاده و یارانش

داستان شاهزاده و همراهانش (ابن الملک و أصحابه)، داستان چهار جوان است که در سفری همراه هم بودند. شاهزاده موفقیت را وابسته به تقدیر الهی می‌داند؛ ثروتمندزاده زیبایی را عامل سعادت می‌شمارد؛ بازرگان‌زاده عقل و تدبیر را مهم می‌داند و کشاورز‌زاده تلاش را کلید دستیابی به خواسته‌ها می‌بیند. آن‌ها تصمیم می‌گیرند هر روز یکی از آنان غذا فراهم کند. کشاورز‌زاده با کار و هیزم‌فروشی غذای یک روز را تهیه می‌کند. ثروتمندزاده به سبب زیبایی، مورد توجه زنی ثروتمند قرار می‌گیرد و با پولی که از او می‌گیرد، غذا می‌خرد. بازرگان‌زاده با زیرکی کالاهای یک کشتی را می‌خرد و با سود فراوان می‌فروشد و غذا فراهم می‌کند. روز چهارم نوبت شاهزاده می‌رسد. همان روز حاکم شهر می‌میرد و شاهزاده که به قصر رفته بود، ابتدا زندانی می‌شود؛ اما پس از شناختن اصل و نسب و خرد او، بزرگان شهر وی را شایسته فرمانروایی می‌دانند و او را به پادشاهی برمی‌گزینند. شاهزاده پس از رسیدن به پادشاهی، نوشته‌های دوستانش را بر دروازه می‌بیند و دستور می‌دهد بنویسند که تلاش، زیبایی و عقل زمانی به نتیجه می‌رسند که تقدیر الهی با آن‌ها همراه باشد. سپس بازرگان‌زاده را وزیر خود می‌کند و به دو همراه دیگر پادشاه می‌دهد.

محتوای اصلی این باب، توجه به تقدیر و مشیت الهی و نقش آن در هدایت انسان است. چنانکه در ابتدای این باب، برهمین اثر بخشی عقل را مرهون تقدیر ازلی می‌داند (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، ص ۵۱۲). در ضمن مطالب این داستان نیز کلامی از مردی جهان‌گرد نقل شده است که بر کم‌اهمیت بودن دنیا و لزوم تلاش برای زاد و توشه آخرت است (ابن مقفع، ۱۳۹۷ش، صص ۵۲۳-۵۲۴).

۵. نتیجه

در این اثر با هدف واکاوی امتداد حکمت عملی ابن مقفع در داستان‌های کلیله و دمنه، با رویکردی میان‌رشته‌ای و با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، نتایج زیر حاصل گردید:

۱. تبیین نظری حکمت عملی در اندیشه ابن مقفع. ایشان حکمت عملی را به معنای فرونیسیس و به عنوان قوه تطبیق قواعد کلی بر مصادیق جزئی در عرصه عمل ارادی می‌شناسد. استناد به کتاب «المنطق» وی، گواه آشنایی او با تقسیم‌بندی ارسطویی و تلقی «عمل» به مثابه «تدبیر و سیاست» است.

۲. استخراج پنج رکن اصلی اندیشه حکمت‌عملی ابن‌مقفع. با بررسی آثار تالیفی ایشان، یعنی الادب الکبیر، الادب الصغیر، رسالۃ الصحابة، الدرۃ الیتیمه و کتاب الادب، خطوط کلی فکر سیاسی وی در پنج محور دسته‌بندی شد: ۱. توجه به آثار پیشینیان و جنبه تعلیمی حکمت؛ ۲. تأکید بر جایگاه عقل (نظری و عملی)؛ ۳. توجه به دین و نقش آن در سعادت فردی و اجتماعی؛ ۴. اهتمام به اخلاق فردی و اجتماعی (شامل آداب عمومی، معاشرت با دوستان و مواجهه با دشمن)؛ ۵. توجه ویژه به سیاست مدنی (شامل نصایح به حاکمان، آداب درباری، کارگزاری و تدبیر امور جامعه).

۳. تبیین امتداد حکمت‌عملی ابن‌مقفع در کلیله و دمنه. مرور ابواب کلیله و دمنه به‌خوبی نشان داد، این کتاب صرفاً یک اثر ادبی تمثیلی نیست؛ بلکه متنی آموزشی-حکمی است که برای انتقال غیرمستقیم مفاهیم پیچیده فلسفی، اخلاقی و سیاسی طراحی شده است. هریک از باب‌های سیزده‌گانه این کتاب، بازتاب‌دهنده یک یا چند اصل از اصول پنج‌گانه فوق است. در این اثر، به‌نیکی پیداست که انتخاب قالب داستان و جذابیت روایی، روشی مؤثر برای تعلیم مفاهیم انتزاعی حکمت‌عملی به طیف گسترده مخاطبان، از عوام تا خواص و از کودکان تا حاکمان، است.

نتیجه‌نمایی این پژوهش، ترسیم نقش محوری ابن‌مقفع، به‌عنوان حلقه وصل میراث فلسفی یونانی، ایرانی و هندی در قالب‌بندی مفاهیم حکمت‌عملی در تمدن اسلامی، پیش‌از ظهور چهره‌هایی مانند فارابی است.

یادداشت‌ها

نویسنده هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده‌است.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبد الله (۱۳۷۱). *المباحثات*. (محقق: محسن بیدارفر). قم: انتشارات بیدار.
- ابن مقفع، عبدالله (۱۳۹۷ش). *کلیله و دمنه*. (ترجمه: نصرالله منشی؛ تحقیق و تصحیح: حسن حسن‌زاده آملی). قم: بوستان کتاب.
- ابن مقفع، عبدالله (۱۳۸۱ش). *حدود المنطق لابن بهریر (المنطق)*. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- ابن مقفع، عبدالله (۱۴۱۸ق/الف-ه). *الآثار الکامله*. (تحقیق، شرح و مقدمه: عمر الطباع). بیروت: شرکه دار الارقم بن ابی الارقم.
- ارسطو (۱۳۸۵ش). *اخلاق نیکوماخوس*. (ترجمه: محمدحسن لطفی). تهران: نشر نو.
- ارسطو (۱۹۷۹م). *الاخلاق*. (ترجمه: اسحاق بن حنین؛ تحقیق: عبدالرحمن بدوی). کویت: وكالة المطبوعات.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق). *انساب الاشراف*. (تحقیق: سهیل زکار و ریاض الزرکلی). بیروت: دار الفکر.
- بیرونی، ابوریحان (۱۴۰۳ق). *تحقیق ما للهند*. بیروت: عالم الكتب.
- رحیمی، عبدالرفیع؛ اسماعیلی، پوریا (۱۳۹۷ش). تاثیر تعدادی از اندرزه‌های کلیله و دمنه بر برخی از رخدادهای سیاسی و اجتماعی عصر نخست عباسی (۲۳۲-۱۳۲ ه.ق). *پژوهشنامه تمدن ایران*، ۱(۲)، ۶۱-۸۳. <https://doi.org/10.22103/jic.2019.2364>
- سید مرتضی، علی بن حسین (۱۹۹۸م). *آمالی المرتضی*. قاهره: دار الفکر العربی.
- الطباع، عمر (۱۴۱۸ق). *ابن المقفع و آثاره (الآثار الکامله)*. بیروت: شرکه دار الارقم بن ابی الارقم.
- کاوندی، سحر؛ احمدی، مریم (۱۳۹۸ش). فرونیسیس در نظام فکری افلاطون. *پژوهش‌های فلسفی*، ۱۳(۲۶)، ۳۳۷-۳۱۷. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2019.25509.1955>

References

- Aristotle (1979). *Al-Akhlaq*. (I. Ibn Hunayn, Trans & A. R. Badawi, Ed). Kuwait: Wikalat al-Matbu'at.
- Aristotle (2014). *Nicomachean Ethics*. (C. D. C. Reeve, Trans). Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Aristotle (2006). *Akhlaq-i Nikumakhus*. (Trans: M. H. Lotfi). Tehran: Nashr-i Naw. [In Persian]
- Baladhuri, A. Y. (1996). *Ansab al-Ashraf*. (S. Zakkar & R. al-Zirikli, Ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Biruni, M. A. (1983). *Tahqiq ma li-l-Hind*. Beirut: 'Alam al-Kutub. [In Arabic]
- Devettere, R. J. (2002). *Introduction to Virtue Ethics: Insights of the Ancient Greeks*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Hughes, Gerard J (2001). Aristotle on ethics, in Routledge Philosophy GuideBook. Routledge Press
- Ibn al-Muqaffa', A. (1997/a-e). *Al-Athar al-Kamilah*. (U. al-Tabba', Ed. & Res.). Beirut: Sharikat Dar al-Arqam ibn Abi al-Arqam. [In Arabic]
- Ibn al-Muqaffa', A. (2018). *Kalilah wa Dimnah*. (N. A. Munshi, Trans & H. Hassanzadeh Amoli, Ed). Qom: Bustan-i Kitab. [In Persian]
- Ibn al-Muqaffa', A. ibn D. (2002). *Hudud al-Mantiq li-Ibn Bahriz (Al-Mantiq)*. Tehran: Iranian Institute of Philosophy. [In Persian]
- Ibn Sina, H. A. (1992). *Al-Mabahithat*. (M. Bidarfar, Ed). Qom: Bidar Publications. [In Persian]
- Kavandi, S., & Ahmadi, M. (2019). Phronesis in Plato's Intellectual System. *Philosophical Research*, 13(26), 317-337. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2019.25509.1955>
- Rahimi, A. R., & Isma'ili, P. (2018). The Influence of a Number of Panchatantra Advices on Some of the Political and Social Events of the Abbasids First Era (132-232 AH). *Iranian Civilization Studies*, 1(2), 61-83. [In Persian]. <https://doi.org/10.22103/jic.2019.2364>
- Ralkowski, M. (2009). *Heidegger's platonism*. New York, London: A&C Black.
- Seyed Murtada, A. H. (1998). *Amali al-Murtada*. Cairo: Dar al-Fikr al-'Arabi.
- Al-Tabba', U. (1997). *Ibn al-Muqaffa' wa Atharuh (Al-Athar al-Kamilah)*. Beirut: Sharikat Dar al-Arqam ibn Abi al-Arqam. [In Arabic]
- Tessitore, A. (1996). *Reading Aristotle's Ethics: Virtue, Rhetoric, and Political Philosophy*. New York: State University of New York Press (SUNY Press)